

Kapitány Balázs – Spéder Zsolt

HITEK, TÉVHITEK ÉS TÉNYEK A NÉPESSÉGCSÖKKENÉS MEGÁLLÍTÁSÁRÓL

Demográfiai kihívások és kezelési lehetőségeik

Egy távlatos és reális népesedéspolitikai kialakításhoz elengedhetetlen a népesedési helyzet tárgyyszerű értékelése, a célok megfogalmazása, a lehetséges eszközök számbavétele és az egyes eszközök várható hatásainak és „mellékhatásainak” áttekintése. A következőkben röviden számba vesszük a fentiekhez kapcsolódó ismereteinket, hiteket, tévhiteket és evidenciákat.

A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK ÉRTELMEZÉSE: ÁLTALÁNOS
FEJLŐDÉSI TENDENCIÁK VAGY „MAGYAR ÁTOK”?

A magyarországi demográfiai helyzet értékelésekor gyakran két olyan kiindulópont elfogadására hajlik a hazai közvélemény, amely nagyban meghatározza a reális helyzetkép és így a szakpolitikai kiindulópont felvázolását. Népesedési helyzetünket, az alacsony termékenységet, a népesség fogyását és öregedését vagy általános, Európát, a „Nyugatot”, „a keresztény kultúrkört” jellemző jelenségnek, vagy pedig „magyar átoknak” tartjuk.

„Az alacsony termékenység, a népességfogyás a Nyugat jellemzője”

Ez a feltételezés bár népszerű és elterjedt, de egyértelműen téves, egyfelől túlzottan, már káros mértékben leegyszerűsítő, másfelől nem veszi figyelembe az elmúlt évek, sőt évtizedek tendenciát. Az elmúlt két évtizedben ugyanis a termékenységi magatartás jelentősen átrendeződött a kevésbé fejlett országokban, a világ különféle kontinenseinek fejlett országai gyermekvállalási szokásaiban pedig a divergencia, illetve stabil különbségek figyelhetők meg.

Napjainkban a legalacsonyabb termékenységű (teljes termékenységi arányszámú) régió már nem Európában, hanem a Távols-Keleten található (Dél-Korea, Tajvan, Japán, Thaiföld, Szingapúr, Kína tengerparti részei stb.). Fontos tendencia az is, hogy igen sok közepesen fejlett országban

(köztük jelentős számban muzulmán államokban, mint Libanon, Irán, Líbia, Tunézia, Törökország), valamint egyes dél-amerikai országokban is (például Brazília, Chile, Uruguay) a reprodukcióhoz szükséges 2,1-es szint alá esett a teljes termékenységi arányszám. Ez a folyamat a harmadik világ nagyon sok országában megdöbbentően rohamos tempójú, sokkal gyorsabban zajlott és zajlik le, mint korábban a világ fejlett térségeiben. Például Bangladesben és Iránban az 1980-as évek legvégén még a teljes termékenységi arányszám 5 körül volt, jelenleg, alig harminc év elteltével 2,2, illetve 1,8.

Így ezen országok lakossága szinte kivétel nélkül még erőteljesen nő, de ezt a növekedést már csak a „lendület” (a még fiatalos korstruktúra), valamint esetlegesen a várható élettartam javulása hajtja. Mai ismereteink szerint a földet az elmúlt évtizedekben jellemző népességrobbanás a fejlődő országok többségében is a végéhez közeledik.

A tartósan magas termékenység és a nem vagy csak alig csökkenő termékenység ma már nem a fejlődő világ általános attribútuma, hanem egy kisebb – jellemzően fekete-afrikai – országcsoport jellemzőjévé vált. (Négy feletti teljes termékenységi arányszám Afganisztánon kívül szinte kizárólag afrikai országokban figyelhető meg.) E csoporton belül is szükséges megkülönböztetni azokat az államokat, amelyekben a magas termékenység a mai tudásunk szerint valóban a népesség robbanásszerű növekedéséhez vezet majd, és azokat, ahol egyéb tényezők (elsősorban a magas halandóság) korlátozzák ezt a népességnövekedést. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a népességnövekedés és ez ezzel részben összefüggésben lévő vándorlási folyamatok nem jelentenek, jelenthetnek komoly kihívást a közeljövőben. A kihívások, a várható törésvonalak azonban már elsősorban nem a fejlett és a fejletlen országok között húzódnak.

Az általános fejlett-fejletlen szembeállítás mellett, annak egyik speciális válfajaként a világ termékenységi helyzetének valamiféle muzulmán-keresztény vallási szemüvegen keresztüli interpretálása szintén bevetté vált a hazai közbeszédben az elmúlt években. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy empirikus alapjait tekintve ez még inkább síkos talaj lehet, mint a fejlett-fejletlen országok szembeállítása.

Egyfelől igaz, hogy az egyes világvallások hívei között vannak eltérések a gyermekvállalási kedv tekintetében. Az amerikai *Pew Research* intézet 2015-ös becslése szerint a teljes termékenységi arányszám a világon 2,4 körül van; a muzulmánok körében ez az érték 2,9, a keresztényeknél 2,6, a hinduk és zsidók esetében 2,3, míg a buddhisták körében 1,6 (lásd például PEW 2015). Ez tehát a mohamedánok és a keresztények arányának növekedését vetítik előre, bár az előbbieknél sokkal erőteljesebb az arány-növekedés. Ennek következtében a *Pew* számításai szerint világszinten a muzulmán családokba született gyermekek száma 2035 körül haladja majd meg a keresztényekét, míg a teljes népességben 2070–2075 környékén vár-

ható, hogy a muzulmánok száma meghaladja a keresztényekét (lásd PEW 2017). Ugyanakkor egyes nagy világvallásokon belül területi, felekezeti, etnikai szempontból sokkal nagyobb termékenységi különbségek vannak, mint egyes vallások között. (Például jelenleg a fekete-afrikai muzulmánok és az arab országok lakói termékenysége között jóval nagyobb a különbség, mint általában a muzulmán és a keresztény vallás követői között.) Ráadásul ezeknek a vallási alapú népeség-előreszámításoknak az előreszámítások általános bizonytalanságain túl további különös bizonytalanságot ad a szekularizációs folyamatok, a vallási hovatartozás intergenerációs átadásának nagyon ingatag lábakon álló előrebecslése.

Nemcsak az Európán kívüli világ, hanem az az európai államok (akárhogy is definiáljuk Európát) sem tekinthetők egységesnek népesedési helyzetüket tekintve: mind a termékenységi, mind a migrációs folyamatok alapvetően térnek el egyes országok között. A kontinens államainak nem elhanyagolható része a termékenységre (például Írország, Franciaország, Izland) vagy együttesen a termékenységre és a várható élettartam szolid növekedésére alapozva (például Norvégia, Hollandia, Belgium) *fenntartható demográfiai pályán* mozog, bevándorlási többlet nélkül is. Más európai országokban az alacsony termékenységet a bevándorlási többlet ellensúlyozza (például Németország, Olaszország), míg vannak olyan államok, amelyeket az alacsony termékenység mellett erőteljes elvándorlás is jellemez (Románia, Bulgária vagy a muzulmán többségű Albánia, Bosznia-Hercegovina). A nem egységes demográfiai helyzet, a politikai akaratoktól függetlenül, nem is teszi lehetővé az EU előtt álló kihívások egységes, közösségi szintű kezelését.

A „magyar átokról”

A magyar nemzeti hagyománynak most már több mint egy évszázada (legkésőbb az „egyke vita” óta) részévé vált az a mítosz, mely szerint még a hasonló helyzetű, kultúrájú környező országokhoz, népekhez viszonyítva is lényegesen rosszabb a magyarországi helyzet. Eszerint a környező népek gyermekvállalási kedve lényegesen magasabb lenne a magyarságénál, és ez a „magyar átok” részben oka volt történelmi traumáinknak, és hosszabb távon a „nemzethalálhoz” vezethet. Hogy ez milyen makacs elképzelés, mutatja, hogy a kérdésről véleményt formálni tudó/merő magyarországi válaszadók 68%-a még 2016-ban is egyetért azzal az állítással, hogy „Magyarországon rosszabb a helyzet, mint a környező országokban, mert azokban több gyermeket vállalnak”.

A valóság ezzel szemben az, hogy a Kárpát-medencében élő népek gyermekvállalási kedvében (a cigányságtól eltekintve) már évtizedek óta nincs

érdemi különbség. Sőt jelenleg, ha vannak is kisebb eltérések, azok inkább a magyarság relatíve valamivel nagyobb gyermekvállalási kedvére utalnak (aktuális 2016-os becslések szerint a teljes termékenységi arányszám Ausztriában 1,47, Magyarországon 1,44, Szerbiában 1,43, Szlovákiában 1,40, Horvátországban 1,39, Szlovéniában 1,35, Romániában 1,34 körül lehet).

Miért is lényeges mindez? Valójában mindkét feltételezés (fejlett-fejletlen meghatározottság, „magyar átok”), persze más-más alapállásból, de a népesedési folyamatok egyfajta fatalista jellegét emeli ki, és a társadalompolitikai beavatkozások lehetetlenségére utal, vagy valamiféle radikális, bezárkózó magatartásra ösztönöz. Valóban, a népesedési folyamatok lassan, ám nagyon jól előjelezhetően alakulnak, és nem eleve elrendeltek. Nyugat-Európán belül is számtalan országot találunk, ahol a termékenység az egyszerű reprodukcióhoz közeli szint körül mozog, és a posztkommunista országok között is találunk olyanokat (Csehország, Észtország), ahol a posztkommunista átlagnál magasabb szintet értek el.

A SZÜLETÉSSZÁM NÖVELÉSÉT CÉLZÓ NÉPESEDÉSPOLITIKAI BEAVATKOZÁSOK LEHETŐSÉGEIRŐL

A családpolitikai beavatkozások sikerességét illetően is jól körülhatárolható két merőben ellentétes vélemény. Az egyik álláspont szerint nem érdemes népesedéspolitikára költeni, mert az ilyen intézkedések hatástalanok vagy igen korlátozott hatásúak. A másik álláspont szerint – ezt főképpen a politikai döntéshozók képzelik így – a családtámogatások nem jelképes, hanem komoly mértékű emelése mintegy törvényszerűen a termékenység emelkedését hozza magával.

„A családpolitikai, népesedéspolitikai intézkedések alapvetően hatástalanok”

Az immár több mint 35 éve folyamatos népességfogyás, az alacsony gyermekvállalási kedv és az elmúlt évtizedekben bevezetett intézkedések sokasága azt a (hamis) mítoszt alakította ki, hogy a családpolitikai, népesedéspolitikai intézkedések alapvetően hatástalanok lennének. E tévhit szerint ezek az intézkedések olyan folyamatokat próbálnak megállítani, amelyek ellen aligha lehet tenni.

A valóság ezzel szemben az, hogy megbízható empirikus bizonyítékok támasztják alá, hogy a különféle társadalmakban különféle családpolitikai intézkedések képesek hatni a demográfiai folyamatokra. (És nem csak diktatúrákban, és nem csak represszív vagy a gyermekvállalás csökkentésére irányuló intézkedések lehetnek hatásosak.) Természetesen igen sok eset-

ben egyes intézkedések valóban teljesen hatástalanok, és jellemzően még a hatásos beavatkozások sem járnak gyors eredménnyel, illetve nemegyszer korlátozott mértékűek, de ez a demográfiai folyamatok esetén nem tekinthető meglepőnek. A családpolitikai intézkedések által célzott demográfiai események ritka és az egyéni életútban igen fontos kulcsemények, így az ilyenek befolyásolása lényegesen összetettebb lehet a más szakpolitikák által célzott döntésekenél.

A magyarországi intézkedések magas költsége és alacsony hatásossága nem bizonyítéka annak, hogy általában minden ilyen intézkedés hatástalan. Ahogy a francia családpolitika hatékonysága sem garanciája annak, hogy a hasonló intézkedések más országokban is működnének. Ne feledjük, 1989-et követően a magyar társadalomban olyan jelentős és gyors változások történtek, amelyek alapvetően rendezték át az életutakat (az oktatási boomtól a munkapiaci bizonytalanságon át szabad költözés lehetőségéig). Egy ennyire gyorsan változó – és alapvetően a korai gyermekvállalási minta ellen ható – társadalmi környezetben igen korlátozott lehetett a mozgásteret a különféle családpolitikai intézkedéseknek. Vannak azonban egyértelmű jelei annak, hogy még ebben a gyorsan átalakuló környezetben is volt célzott, korlátozott, mégis mérhető hatásuk egyes családpolitikai intézkedéseknek. Így például a gyermeknevelési támogatás 1993-as bevezetése egyértelműen emelte az alacsonyan iskolázott csoportokban a harmadik gyermek vállalásának az esélyét, és az adókedvezmény bevezetésének is volt termékenységi hatása a harmadik gyermek megszületésére, ám az minden valószínűség szerint a felsőfokú végzettségűek körében érvényesült a leginkább. Kutatási eredmények Magyarországon is alátámasztják, hogy a családpolitikai intézkedések hatásai nem csupán rövid távon kimutathatók (lásd például GÁL–GÁBOS 2004, GÁBOS 2005), valamint nemcsak a naptári éves, hanem a befejezett termékenységet is befolyásolhatják (például KAPITÁNY 2008).

„A kormányzati beavatkozások elégtelen, gyenge hatása az alacsony ráfordításoknak köszönhető”

Leegyszerűsítés volna azt hinnünk, hogy a családpolitikai intézkedések azért hatástalanok, mert a kormányzatoknak szűkös forrás áll rendelkezésükre, és ha több pénzt szentelnének erre a célra, akkor a termékenység jelentősebb emelkedésével lehetne számolni. Mindenekelőtt: Magyarország európai és az OECD-országokkal való összehasonlításban kiemelkedően sokat költ családpolitikára. Az intervenciók korlátozott, a vártnál kisebb hatásáért más tényezők lehetnek felelősek. A termékenységi magatartás alakulásának összetettségéből fakadóan az olyan közösségi programok megítélésekor, amelyek népesedési hatást kívánnak elérni, két körülményt

nem szabad figyelmen kívül hagyni. Egyrészt azt, hogy a családpolitikai programok csak egy tényezőt jelentenek a gyermekvállalási döntésekben; a párkapcsolati viszonyoknak, az érintettek által vallott értékeknek, a munkaerőpiaci helyzetnek stb. komoly szerepe van a gyermekvállalási döntésekben. Másrészt azt, hogy az elemzések tanúsága szerint nem egyetlen kormányzati beavatkozásnak, hanem a reprodukciós rezsimhez illeszkedő beavatkozási „mixtúrának” lehet olyan szerepe, amely elősegíti a gyermekvállalási célok valóra váltását.

Hatások, mellékhatások és kritériumok

A sikeresnek tekinthető családpolitikai beavatkozások igen eltérő „filozófiák” vegyítéséből alakulhatnak ki, és így nem mindig konzekvensek, nem könnyű megállapítani, hogy végül is minek köszönhető az esetleges hatásosság. A sokak számára példának tekinthető francia családpolitika vegyíti az univerzalitást, a méltányosság és a biztosítás elvét. Továbbá a leggyakrabban elemzett skandináv családpolitikák, amelyek fő célja a nemek számára egyenlő esélyek megteremtése, az univerzalitás mellett a keresőképességet is érvényesítik. Mindez azt is jelenti, hogy alapvetően más céllal hozott társadalompolitikai intézkedéseknek is lehet/van következményük a termékenységre, valamint azt, hogy a családpolitikai céllal hozott intézkedéseknek is van hatásuk a társadalmi mobilitásra stb.). A hatások és mellékhatások szövevényes kapcsolatából azt a következtetést vontuk le, hogy a családpolitikai intézkedések kialakítása során a lehetséges mellékkövetkezményeket is figyelembe kell venni. Sőt érdemes az intézkedéseket a lehetséges mellékkövetkezmények alapján végiggondolni. A családpolitikai beavatkozások során a továbbiakban figyelembe veendő szempontok:

- A támogatási rendszerben bármilyen változás vagy csak *felmenő rendszerben*, vagy oly módon vezethető be, hogy a módosítás „szerezett jogokat” (ellátásokat) soha egyetlen támogatotti csoportban ne veszélyeztessen. (Nem elég az, hogy egy esetleges módosítással az érintettek 80%-a jobban jár; az is fontos, hogy 20% se járjon rosszabbul.) Enélkül nincs esélye annak, hogy az érintettek valóban *kiszámíthatónak*, megbízhatónak érezzék a magyar családtámogatási rendszert. Amíg ez a meggyőződés nem alakul ki, minden intézkedés hatékonysága csak töredékes lehet.
- A családpolitikai intézkedéseknek hangsúlyosan azt a célt kellene szolgálniuk, hogy a családtámogatási rendszer a jelenleginél *hatékonyabban* járuljon hozzá a demográfiai helyzet javításához. Tehát a cél nem csupán és nem elsősorban a családpolitikára fordított – nem-

zetközi összehasonlításban is magasnak számító – összeg növelése, hanem annak hatékonyabb felhasználása kellene legyen. Egyes új támogatási formák bevezetésének, juttatások bővítésének tervezésekor ezért vizsgálni kell az adott intézkedés tartós fenntarthatóságát anyagi szempontból, mert az empirikus tapasztalatok is azt mutatják, hogy egy bevezetett, majd visszavont intézkedés több kárt okoz, mint hasznot, hiszen ez is nagyban rombolja a támogatások kiszámíthatóságába vetett hitet.

- A családtámogatások rugalmasan, kiszámíthatóan, átláthatóan, a jelenleginél kevésbé bürokratikus módon érkezzenek és *igazodjanak a családok eltérő igényeihez*. A jelenlegi magyarországi családtámogatási rendszer ugyanis igen összetett, az érintetteknek járó támogatási formák jelentős részét nem vagy nem pontosan ismerik a potenciális gyermekvállalók, így azok születéstámogató hatása korlátozott.
- A családpolitikának azt a célt kellene támogatnia, hogy minél több *kívánt gyermek megszülethessen*, vagyis a célnak nem általában a gyermekszám növelésének kell lennie, hanem azt szükséges támogatni, hogy a párok vállalhassák a tervezett gyermekeiket.
- Célul kellene kitűzni, hogy az iskolázottabb nők első gyermekei *korábban*, lehetőleg még az édesanya harmincéves kora előtt megszülessenek. A gyermekvállalási életkor egyre jobban kitolódik, így mind többen biológiai és/vagy társadalmi okokból kénytelenek lemondani tervezett gyermekükről. Az esetleges időzítési politikák erre a folyamatra próbálnak reagálni.
- Már hangsúlyoztuk, hogy az egyes családpolitikai intézkedések nem veszíthetik szem elől más fontos, kapcsolódó vagy érintkező szakpolitikák céljait. E célok közül külön is érdemes kiemelni a gyermekszegénységi kockázat csökkentését. Az esetleges családpolitikai átalakításoknak szem előtt kell tartaniuk a *gyermekszegénységi kockázat* csökkentését is. A kétkeresős családmodell általános elfogadottságából az is következik, hogy súlyt fektessünk arra, hogy a családpolitikai intézkedések ne rontsák az érintettek, legfőképpen a nők *foglalkoztatási* perspektíváját.
- Fontos, hogy a családtámogatási rendszerre vonatkozó fenti megállapítások nemcsak a pénzbeli családtámogatásokra, hanem a családtámogatások más formáira (intézményi támogatások, például a bölcsődei férőhelyek száma, minősége és költsége, ellátások stb.) is érvényesek legyenek. Általában is nagyobb hangsúlyt szükséges fektetni a nem pénzbeli támogatási formákra.

CSALÁDPOLITIKA ÉS/VAGY ÁTFOGÓ NÉPESEDÉSPOLITIKA

Magyarországon a demográfiai helyzet javítását célzó intézkedések hagyományosan évtizedek óta elsősorban a gyermekvállalást célozták meg, vagyis olyan szabályozási környezetet kívántak teremteni, amelyben minél több pár vállal gyermeket. Ezzel szemben lényegesen kevesebb figyelmet jutott a várható élettartam növelésére (így például a fiatalok és középkorúak halálózásának csökkentésére vagy az egészségben várható élettartam növelésére), valamint a migrációs politikákra. Utóbbiak közé nemcsak a bevándorlással, hanem a ki- és visszavándorlással kapcsolatos politikák is beletartoznak.

A demográfiai helyzet javítása kapcsán a gyermekvállalásra ható szakpolitikák kiemelt jellegét nem csupán a közvélemény, hanem a témával foglalkozó kutatók többsége is egyértelműen támogatta. Ennek a fő oka az a sajátosság volt, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban igen nagy az ingadozás az egymást követő generációk létszámában. Az 1990-es évek második felétől egészen 2015-ig egy igen nagy létszámú generáció volt éppen gyermekvállalási korban (a hetvenes évek közepén született ún. Ratkó-unokák). Amennyiben az a nagy létszámú generáció viszonylag sok gyermeket vállalt volna, az önmagában képes lett volna rövid és középtávon stabilizálni az ország népességszámát. Ez indokolta azt, hogy kiemelt szakmai figyelmet fordult a gyermekvállalási szokásokat esetleg befolyásolni képes szakpolitikákra, családtámogatási formákra.

Ugyanakkor 2015-öt követően a „Ratkó-unokák” generációjának a szülőképes korból való kiöregedésével olyan alacsonnyá vált a gyermekvállalási korban lévők aránya az ország teljes népességéhez viszonyítva, hogy ez több évtizedre megszüntette annak az esélyét, hogy kizárólag a gyermekvállalási hajlandóság növelését célzó szakpolitikákkal stabilizálni lehessen az ország népességszámát.

Modellezéssel igazolható, hogy az ország jelenlegi demográfiai helyzetében (már) tévedés arra alapozni, hogy csupán egyetlen tényező, a hatékony születésösztönző családpolitika önmagában képes lenne Magyarországot a célként kitűzhető fenntartható népesedési pályára állítani. Az elvégzett modellezési munkánkból itt csak két alternatívát mutatunk be. Egyrészt azt, amikor „csak” a termékenység növekedésétől, növelésétől várjuk a népesség alakulásának jövőbeli, adott szintű stabilizálódását (azt, hogy a népességcsökkenés álljon meg). Másrészt azt a forgatókönyvet, amely szerint a népességszám stabilizálódását az összes népességkomponens együttes eredményétől várjuk. (Ezek mellett természetesen elvégeztük azokat a vizsgálatokat is, hogy mi volna, ha csak a várható élettartam vagy csak a bevándorlás megváltozásától várnánk a népességszám stabilizálódását, de ezek ismertetésétől terjedelmi okokból eltekintünk.)

A modellszámítások alapja a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet 2015. évi népesség-előreszámításának alapmodellje (lásd például FÖLDHÁZI 2015), amelyet itt most terjedelmi okokból részletesen nem ismertetünk. Ez a kiindulásként használt alapmodell egy olyan valószínű forgatókönyvet vázol fel, amelynek a bekövetkeztét az egyes területek kutatói, szakértői abban az esetben vélik megvalósulónak, ha fennmarad a jelenlegi szakpolitikai hatékonyság, és alapvetően nem változnak a szabályozási irányok, azok minősége és hatékonysága (azaz se nem javul, se nem romlik). Ez az alapmodell jelenleg folyamatos népességcsökkenést vetít előre, 2020-ra 9,5 milliós, 2030-ra 9 milliós, 2050-re 8,2 milliós népességszámmal.

Az elsőként bemutatott számítások arra a feltételezésre épülnek, hogy az „érvényes” előreszámításhoz képest *(csak) a termékenységre vonatkozó paramétereket módosítjuk pozitív (népességnövelő) irányba*, miközben a többi tényezőt változtatlanul hagyjuk.

Magyarországon jelenleg a termékenység (a teljes termékenységi arányszám) 1,4-1,5/gyermek/nő, ami jelentősen elmarad attól a 2-2,1-es értéktől, amelynek tartós fennállása azt biztosítaná, hogy a szülői generációk gyermekeikkel „újratermeljék” önmagukat. A magyarországi gyermekvállalási kedv az elmúlt években növekedett – a 2011-es abszolút minimumot jelentő 1,24-ről –, de még mindig elmarad az EU 1,6 körüli, egyébként szintén igen alacsony átlagától. Az elmúlt évek termékenységnövekedése azért nem mutatkozik meg a születésszámokban, mert a gyermekvállalási kedv növekedésével párhuzamosan jelentősen csökkent a gyermekvállalási korban lévő nők száma. (Hiszen az 1975 körül született nagy létszámú generáció lassan kikerül a gyermekvállalási életkorból.) Mivel a következő években ez a létszámcsökkenés folytatódni fog, ezért akkor is csökkenő születésszámmal kalkulálhatunk, ha a gyermekvállalási hajlandóság mértékének a növekedése folytatódik.

A magyarországi népesedéspolitikai egyik kiemelt célja az, hogy segítse a családok által tervezett gyermekek megszületését. Ennek oka az a tudományos kutatások sora által igazolt tény, hogy Magyarországon igen komoly szakadék van a kívánt és a tényleges gyermekszám között: a kívánt gyermekszám (átlagosan) eléri a két gyermeket. Ha tehát a tervezett átlagosan két gyermek megszületne – ez hozzávetőleg akkora hazai termékenységet jelentene, mint amelyet jelenleg Európa legmagasabb termékenységű országaiban, például Írországból vagy Franciaországból tapasztalunk –, az idővel a népességszám stabilizálódásához vezetne majd. Ez az állítás teljesen igaz, de egyáltalán nem mindegy, hogy mikorra és milyen népességszinten következne be a népességszám stabilizálódása. Mivel a korábban már említett nagy létszámú korcsoport (a Ratkó-unokák) mára gyakorlatilag kifutott a gyermekvállalási korból, ezzel több évtizedre elveszett annak az esélye, hogy a termékenység növekedése akkora születésszám-növekedést eredményezzen, hogy az megállítsa a népességcsökkenést.

Ha alternatívákban gondolkodva feltételeznénk, hogy a teljes termékenységi arányszám 2018-ra a 2-es értékre ugrana, majd ott stabilizálnódna, az még „csupán” azt jelentené – az előreszámítás egyéb tényezőit változtatlanul hagyva –, hogy *a népességszám stabilizálódása Magyarországon 2053-ra (!)* következne be, mintegy 8,9 milliós szinten. Ez az eredmény jól demonstrálja azt, hogy ma már – szemben például a tíz évvel ezelőtti helyzettel – önmagukban a termékenység növelését célzó politikák nem képesek reális időtávon belül stabilizálni az ország népességét.

Hasonló módon igazolható, hogy önmagában sem a várható élettartam növelése, sem a vándorlás reális módon nem képes fenntartható népességszámot eredményezni. (E modellek bemutatásától itt eltekintünk.)

Az átfogó népesedéspolitikai szcenárió úgy kívánja elérni a népességszám stabilizálódását, hogy a termékenység növekedésén túl a várható élettartam erőteljes növelésére irányul, és feltételezi a mérsékelt, ám tartós bevándorlási többletet, ami egyben felhívja a figyelmet az utóbbi összetevők alakulását befolyásoló szakpolitika fontosságára. A fenntartható demográfiai helyzethez, stagnáló népességszámhoz tehát reálisan akkor közelíthet az ország, ha a népességszám változását befolyásoló *mind a négy* területen hatékony szakpolitikai szabályozást alakít ki: ha a *sikeres családpolitika* mellett stabilan *javuló várható élettartamot* elősegítő egészségügyi ellátórendszer működik, ha a *kivándorlás mértéke alacsony szinten stabilizálódik*, valamint ha mérsékelt számban *fiatalos korstruktúrájú bevándorló népesség is* folyamatosan érkezik hazánkba. Ez utóbbi nélkül a népesség reprodukciójának hosszú távú biztosítása lehetetlennek látszik.

Fontos felhívni arra is a figyelmet, hogy négy egymástól meglehetősen (bár értelemszerűen nem teljesen) független demográfiai tényezőről van szó, melyek szabályozására egymástól független szakpolitikák áll(hat)nak az egyes államok, így a magyar kormányzat rendelkezésére. Az a tény például, hogy Magyarország hatékony családpolitikát folytat(hat)na, amelynek hatására viszonylag magas termékenység alakulna ki, a szakpolitikai részszabályozás szintjén csaknem teljesen független attól, hogy Magyarország hogyan viszonyul a hazánkba irányuló bevándorláshoz és miként szabályozza azt vagy hogy mennyire hatékony egészségügyi ellátórendszert üzemeltet.

Amennyiben az ország ambiciózus, mindent átfogó népesedéspolitikát kíván folytatni, megkockáztatható egy olyan forgatókönyv vázolása, amely megmutatja, hogy komplex, nem radikális, de konzekvens eszközökkel, okos, egymásra figyelő szakpolitikákkal elősegíthető az ország népességének stabilizálódása. A következőkben egy ilyen forgatókönyvet vázolunk fel.

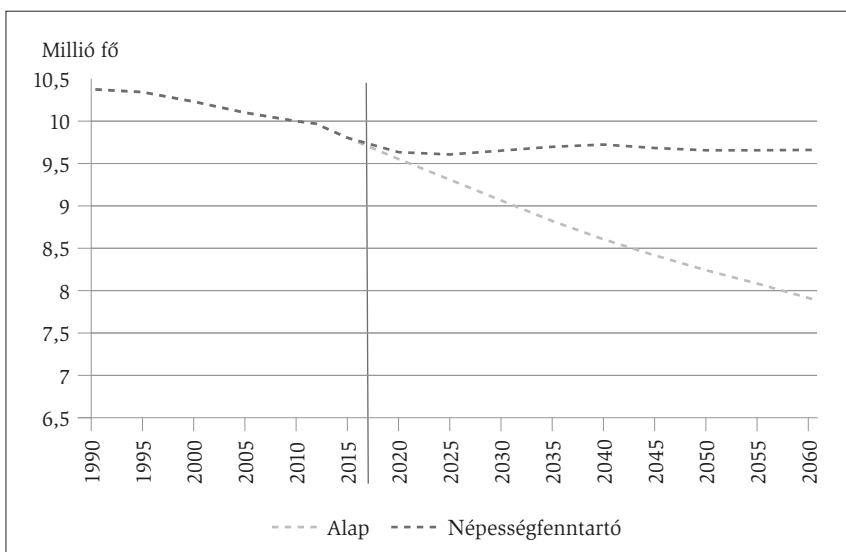
A termékenység növekedése kapcsán pozitív és nem irreális lehetőségnek azt tekintjük, ha az elmúlt években megindult termékenységnövekedés trendszerűen tovább folytatódik, bár valamelyest mérsékeltébb tempóban. E forgatókönyv szerint a növekedés tempója három év alatt 0,1 gyermeknyi

termékenységnövekedés lesz, és egészen addig tart, amíg a teljes termékenység vissza nem tér az 1991–94-es 1,75-ös, a mai európai átlagot enyhén meghaladó értékre (2025-ben). Ezt követően ezen a szinten stabilizálódik, tehát nem éri el a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges értéket.

A halálozás és a várható élettartam esetén az ambiciózus, pozitív forgatókönyv a várható élettartam növekedésének újbóli beindulása 2016-tól, illetve bizonyos mértékű közelítés és felzárkózás a nálunk valamivel jobb helyzetben lévő országokhoz. Ugyanakkor a lehetséges cél nem Svájc vagy Ausztria megközelítése, hanem 2030-ra a felzárkózás Csehországhoz az életkilátásokat tekintve. (Jelenleg bő hároméves a lemaradásunk a születéskor várható élettartamot tekintve Csehországgal szemben). Úgy véljük, megfelelő szakpolitikák kialakításával, az egészségügyi ágazat forrásainak bővítésével ez ugyan ambiciózus, de nem teljesen irreális cél. Ez a feltételezés azt is jelenti, hogy a várható élettartam növekedése kapcsán enyhe felzárkózás következik majd be az európai átlaghoz: 2030-ra a férfiaknál 76,6 éves helyett 79,6, a nőknél 82,4 helyett 85,4 éves várható élettartammal számolunk. Ez a halálozások számának további érdemi csökkenését jelentené (2020-ra például a jelenlegi évi 127 ezer főről 113 ezer fő környékére). 2030-at követően további felzárkózást viszont már nem feltételezünk; úgy véljük, 2030 után lemaradva ugyan, de együtt mozog majd a hazai születéskor várható élettartam az európai trenddel. Fontos hangsúlyozni, hogy a várható élettartam erőteljes növelése, a felzárkózás nagyon fontos előfeltétele a fenntartható demográfiai helyzet kialakításának. Amennyiben ez nem történik meg, a népességszám stabilizálódása csak átmenetileg következik majd be a modell szerint.

A kivándorlás/visszavándorlás dimenzióját tekintve az ambiciózus és lehetséges pozitív forgatókönyv az, hogy a tömeges kivándorlás mértéke a közeljövőben mérséklődik, mivel a kint tartózkodók létszáma felduzzadt, a visszavándorlás jelentősége növekszik. Úgy véljük, hosszú távon is az a valószínű, hogy tartós kivándorlási veszteséggel kell számolnunk, de ennek mértéke korlátozott. A pozitív forgatókönyv szerint 2020-tól már csak évi 15 ezer „öshonos” magyarországi hagyja el majd az országot és évi 10 ezer fő tér vissza, így a tartós kivándorlás okozta veszteség évi 5000 fő. (Ez azt jelenti, hogy ez egyes korosztályok szűk ötöde próbál majd szerencsét külföldön, de kétharmaduk visszatér az országba.)

A nem magyarországi születésű népesség bevándorlása terén évi 15 ezer fős pozitív egyenleg elérését tartjuk reálisnak. Ebből tartósan évi 5000 főt tehet ki a határon túli magyar területekről végleg Magyarországra költözők száma (ami mérséklődés volna az elmúlt évtized trendjeihez képest), emellett pedig évi 10 ezer főnyi többletet jelentenek a távolabbról érkezők (évi 20 ezer bevándorló és évi 10 ezer fő továbbvándorló feltételezésével). Ez utóbbi növekedést, de még mindig jóval a fejlett európai országokénál ala-

1. ÁBRA • Magyarország múltbeli és várható népességszáma a csupán a termékenység növekedésével számoló („alap”), valamint a „népességfenntartó” forgatókönyv alapján

Forrás: KSH Népességtudományi Kutatóintézet

csenyebb bevándorlást feltételez. A modellszámításban azzal kalkuláltunk, hogy egyenletes átmenet után 2020-tól stabilizálódik ez az új bevándorlási rezsim. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy jelentékeny, ugyanakkor az ország etnikai képét lényegében nem befolyásoló bevándorlás nélkül a népesség reprodukciójának hosszú távú biztosítása lehetetlennek látszik.

Összegezve a fentieket: az ismertetett „ambiciózus, pozitív” feltételezések együttes megvalósulása azt eredményezné, hogy a 2017–24-es időszakban a népességcsökkenés üteme folyamatosan csökkenne, majd teljesen megszűnne. A népességszám a minimumát 2024-ben, 9,6 millió fő körében éri majd el a modellszámítás szerint. Ezt követően csaknem 2040-ig tartós, de alacsony értékű növekedéssel járó szakasz következne, amelyet követően 9,7 millió körüli népességszámmal stabilizálna Magyarország lakosság száma.

REÁLIS JÖVŐBELI DEMOGÁFIAI KÖVETKEZMÉNYEK – A NÉPESSÉGCSÖKKENÉS ÉS ELŐREGEDÉS KEZELÉSE

A jelenlegi népesség-előreszámítások szerint a legvalószínűbb forgatókönyv a magyar népesség lélekszámának folyamatos csökkenése és az előre-gedés növekedése a következő fél évszázadban. Ez előzőekben kifejtettük,

milyen szakpolitikai eszközökkel kellene megpróbálni mérsékelni ezeket a folyamatokat. Fel kell készülni arra is, hogy a jelenlegi negatív népesedési tendenciák folytatódni fognak, hiszen még egy átfogó népesedéspolitikai sikere sem „borítékolható”, és valószínű, hogy a népesedéspolitikai intézkedések csak egyes részterületeken következnek be. Ez indokolja olyan szakpolitikai eszköztár kialakítását, amely képes kezelni a jövőbeli népeségcsökkenés és az előregedés által jelentett kihívásokat. Miért is lényeges ez? A népesség tartós csökkenése nem feltétlenül probléma önmagában (bár a magyar polgárok többsége így véli), viszont következményeit tekintve mégis egyértelműen komoly kihívásokat jelent.

Ezek a kihívások egyfelől az egy adott területen/térségben élő népesség csökkenéséhez kötődnek. Az egy adott területen élő népesség csökkenése ugyanis, ha átlép egy bizonyos mértéket, akkor önmagában is fenntarthatósági problémákat jelent: csökkenti a versenyképességet, az innovációs igényeket, növeli az infrastruktúra fenntartási költségeit stb. Például egy 60 ezer főre „tervezett”, egykor ennyi ember által lakott várost nyilván lakhat 20 vagy akár 10 ezer ember, de ekkor ennek a településnek – az infrastruktúrájának, intézményeinek – az egy lakosra jutó fenntartási, üzemeltetési költségei igen magasak lesznek. Így csak költségesen és alacsony színvonalon nyújt majd szolgáltatásokat mind a lakóinak, mind a potenciális beköltözőknek vagy akár a befektető cégeknek, ez pedig tovább nehezíti a fenntarthatóságot.

Nagyobb kihívást jelent azonban, hogy Magyarországon a népességfogyás a népesség korstruktúrájának eltorzulásával, a társadalom előregedéssel is együtt jár. (Hazánkban az a folyamat területileg erőteljesen meghatározott, az egyes országrészeket különféle mértékben sújtja majd.) Az előregedés, a függőségi ráta növekedésének a hatására komoly kihívások érik majd ez egyes társadalmi ellátórendszereket (a nyugdíjrendszer sokszor sematizált fenntarthatósága mellett az egészségügyi ellátórendszer fenntarthatóságának kérdése is legalább olyan fontos).

Szükséges hangsúlyozni, hogy ezekre a változásokra részben fel lehet készülni; a passzív alkalmazkodás mellett komoly szerepet kellene kapjanak az innovatív megoldások. (Hogyan lehet fenntartani például egy öregedő és ritkuló lakosságú régióban a tömegközlekedésnek a társadalmi mobilitáshoz, munkavállaláshoz szükséges szintjét? Egy olyan régióban az ivóvíz-szolgáltatás minőségét, ahol az igénybevevők száma nagyon gyorsan csökken? Vagy hogyan lehet felkészülni az öregedés miatt a jövőben tömegessé váló egyes krónikus betegségekre, kórképekre?) A fenti kihívás nem magyar sajátosság, és a megoldás keresése sem. Jó és rossz példák, sikeres és sikertelen alkalmazkodási kísérletek Japántól Lappföldön keresztül a volt keletnémet területekig megfigyelhetők. Hatásosságuk, a sikeresnek tűnő megoldásoknak a magyarországi viszonyokra való adaptálhatósága

vizsgálható és vizsgálandó lenne. Ez is része kellene legyen a demográfiai kihívások kezelésének.

Összefoglalóan megállapítható: fel kell készülni arra is, hogy a jelenlegi negatív népesedési tendenciák folytatódni fognak. Emiatt elengedhetetlen egy olyan szakpolitikai eszköztár kialakítása, amely képes kezelni a jövőbeli népességsökkenés és az előregedés által jelentett kihívásokat.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- GÁBOS 2005 GÁBOS András: *A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai* (doktori disszertáció), Budapesti Corvinus Egyetem, 2005, *phd.lib.uni-corvinus.hu* = goo.gl/zyY4kD
- GÁL–GÁBOS 2004 GÁL Róbert Iván – GÁBOS András: „Az intergenerációs közjavak termékenységi hatásai: magyarországi eredmények” in KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*, Budapest, TÁRKI, 2004, 165–175, *tarki.hu* = goo.gl/RfK6a6
- FÖLDHÁZI 2015 FÖLDHÁZI Erzsébet: „A népesség szerkezete és jövője” in MONOSTORI Judit – ŐRI Péter – SPÉDER Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2015, 27–40, *demografia.hu* = goo.gl/SIWMyZ
- KAPITÁNY 2008 KAPITÁNY Balázs: A gyed-hatás, *Demográfia*, 2008/4., 383–401, *demografia.hu* = goo.gl/p58ilZ
- PEW 2015 Pew Research Center: *The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010–2050*, 2015, *pewforum.org* = goo.gl/SugbTK
- PEW 2017 Pew Research Center: *The Changing Global Religious Landscape, 2017*, *pewforum.org* = goo.gl/BKfw9q

TOVÁBBI SZAKIRODALOM

- Arnstein AASSVE – Francesco C. BILLARI – Zsolt SPÉDER: Societal Transition, Policy Changes and Family Formation: Evidences from Hungary, *Journal of European Population*, 2006/2., 127–152.
- ANDORKA Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története, *Valóság*, 1975/6., 45–61.
- ANDORKA Rudolf: *Gyermekszám a fejlett országokban*, Budapest, Gondolat, 1987.
- Rudolf ANDORKA – György VUKOVICH: „The Impact of Population Policy on Fertility in Hungary” in *International Population Conference, Florence, 1985*, Liège, International Union for Scientific Study of Population, 1985, 403–412.
- BÁLINT Lajos – KOVÁCS Katalin: „Halandóság” in MONOSTORI Judit – ŐRI Péter – SPÉDER Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2015, 75–94, *demografia.hu* = goo.gl/SIWMyZ

- DEMÉNY Pál: „A huszadik század Magyarországnak népesedése a nemzetközi összehasonlítások tükrében” in KOVACSICS József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája, 896–1995*, Budapest, KSH–MTA, 1997, 379–390.
- Tomas FREJKA: Determinants of Family Formation and Childbearing during the Societal Transition in Central and Eastern Europe, *Demographic Research*, 2008/7., 139–170, demographic-research.org = goo.gl/uPnlRJ
- GÖDRI Irén: „Nemzetközi vándorlás” in MONOSTORI Judit – ŐRI Péter – SPÉDER Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2015, 187–212, demografia.hu = goo.gl/SIWMyZ
- IGNITS Györgyi – KAPITÁNY Balázs: A családtámogatások alakulása: célok és eszközök, *Demográfia*, 2006/4., 383–401, demografia.hu = goo.gl/JNDCdq
- KAPITÁNY Balázs – SPÉDER Zsolt: „Gyermekvállalás” in MONOSTORI Judit – ŐRI Péter – SPÉDER Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2015, 41–56, demografia.hu = goo.gl/SIWMyZ
- Angela LUCI-GREULICH – Olivier THÉVENON: The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed countries, *European Journal of Population*, 2013, 387–416.
- Tomáš SOBOTKA: *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*, Amsterdam, Dutch University Press, 2004, rug.nl = goo.gl/SiltbQ